

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A borz a népnyelvben és a néprajzban

A *borz* ötörök, csuvasos jövevényt szó (LIGETI 1986: 307–308) és a Besztercei szójegyzéktől (1395 körül) kezdődően napjainkig a természettudósok által *Meles meles*-ként (korábban *Meles taxus*-ként, a szójegyzékekben még *taxus*-ként) azonosított állatot jelöli (TESz. 1: 350; EWUng. 1: 129; EtSzt. 81; RÁCZ 2012: 100; tulajdonnévként már a 12. században megjelent). A *borz* tehát a szójegyzékekben többnyire a *taxus* megfelelője, Szikszai Fabricius Balázs szójegyzékében (1590) azonban a *hystrix* (helyesebben görögösen: *hystrix* 'sündisznó') magyar párja (Gl. 125). Ráadásul a *hőrcsög* szó korabeli megfelelői némely 16. századi szójegyzékben a *borz* helyett állnak a *taxus* stb. magyar párjaiként (Murmellius 1533, Kolozsvári glosszák 1577, Szikszai Fabricius: Nomenclatura 1590: Gl. 338). Ugyancsak zavarba ejtő az újabb gyűjtésekben, köztük igényes etnoozológiai leírásokban (KOVÁCS 1987; GUB 1996; ULICSNI–SVANBERG–MOLNÁR 2013) a *borz* *ebiborz*, *kutyaborz*, *borzkutya* társnévnek jelentkezése. Az alábbiakban ezeket a kifejezéseket tárgyalom, kiegészítve néhány néprajzi műszó (*borzfuvar*, *borzháj*, *borzssír*) magyarázatával.

A dunántúli FRANKOVITH GERGELY (1557 körül – 1599), Sopron város orvosa vegyes tartalmú könyvében (második kiadása: 1588) egy orvosság összetevői között első helyen említi az *Eb-borz*, *avagy disznó-borz háj*-at, s ugyanezen orvosság összetevője még a *Töviskes borz-háj* (sündisznóhája) is (SZLATKY MÁRIA szerk. 1983: 115). Az *ebborz* és *disznóborz* elnevezések előtagjainak tehát az volt a szerepük, hogy megkülönböztessék a tulajdonképpeni borzot a sündisznótól (*töviskesborz*). A névtévesztés azonban a borzot így is utolérte. KASSAI JÓZSEF (1767–1842) szókönyvében (1833) Baranya megyéből *disznó-borz* 'sündisznó' (idézi: MTsz. 1: 405). A Magyar nyelvjárások atlaszában, a 20. század közepe e nagyméretű, tájszókát is felmérő vállalkozásában a sündisznónak 34 megnevezése fordul elő, köztük nemcsak *tüskeborz* és *tüskésborz*, hanem éppen *borzdisznó* és *disznóborz* is. Ezen állat megnevezésére 16 szóösszetétel *-disznó*, 8 *-kutya* utótagú (KISS–BATÓ 2012: 130).

Az *ebiborz* a 19. század végétől bukkan fel forrásainkban (Somogy megye, 1890: MTsz. 1: 452; Nagycsákány [Vas megye], 1936: RÁCZ 2012: 100; Csákánydoroszló, Molnaszecsöd és vidéke [Vas megye], Bocfölde, Hahót, Tornyisszentmiklós [Zala megye], Sármellék [Veszprém megye]: ÚMTsz. 2: 9), *ebiborz* változatban is (Felsőőr, FTsz. 50; Kiskanisza, KiskSz. 1981: 62; Alsóőr és Felsőőr [Burgenland], Egeraracsa, Nagykanizsa [Zala megye], Csersegtomaj, Sümegprága [Veszprém megye]: ÚMTsz. 2: 9).

A *kutyaborz* 'borz' feltehetőleg már korábban is megvolt, de csak a 20. századtól adatolható (Farkasfa: CSABA 1941: 173; ÚMTsz. 3: 667; Ormányság: OrmSz. 335; Sóvidék, GUB 1996: 83; Kézdiálmás: RANCZ 2007). ULICSNI VIKTOR és munkatársai a Szilágyságban (Szilágynagyfaluban) végzett gyűjtésükben a *borz* szónak három társnévét is feljegyezték: *büdösborz*, *kutyaborz*, *disznóborz* (ULICSNI–SVANBERG–MOLNÁR 2013: 387). A *borzkutya* 'borz' a Felső-Szigetközben a *borc* társneve (KOVÁCS 1987: 88). (Figyelemre méltó itt a *borc* alakváltozat is.)

A *borz* szó szempontjából érdekes a *tüskésborz* 'sündisznó' összetétel előfordulása, amely megjelenik Kassai József Somogy megyei adatában (*tüskés-borc*: MTsz. 2: 832),

majd több dunántúli közlésben, így az Ormányságban (OrmSz. 80, a *csótán* szócikkben említve), Felsőőrön (FTsz. 166), Kemenesalján, Karádon, Sármelléken, Csákánydoroszlón (ÚMTsz 5: 510). Az *ebiborz* vagy *kutyaborz* szavak jelentkezése elsősorban olyan helyről várható, ahol van *tüskésborz* 'sündisznó', s az elnevezéspár megtalálható több dunántúli vidéken, így az Ormányságban (*kutyaborz*), Felsőőrön, Kemenesalján, Sármelléken, Csákánydoroszlón (*ebiborz*).

Ami a társneveket illeti, a *kutya* és az *eb* közösleges szinonimák. A *borz* mellett az *ebiborz*, *kutyaborz*, *borzkutya* szóföldrajzi szinonimák, tautonimák. A jelentésszűkítő, fajtajelölő összetétel azt fejezi ki, hogy az utótag által jelölt állat típusa az előtag jelölte állathoz hasonlít.

A borzzal kapcsolatban különösen érdekes a természetbúvárok körében és a néphitben, a magyar néphitben is évszázadokon át élt, *borzfuvar*-nak elnevezett, a borzoknak kezdetleges munkamegosztást tulajdonító hiedelem. Eszerint a kukoricásban az egyik borz hanyatt fekszik, a másik párja hasára rakja a kukoricacsöveket. A fekvő borz a zsákmányt magához öleli, s a társa tovább vontatja (GAÁL 1936: 46–50; VAJKAI 1948: 7, 16; ANGHI 1971: 73; GUNDA 1977).

Szendrey Zsigmond a következőképpen foglalta össze a borzra vonatkozó magyar hiedelmeket. „Gömörben a borz nyers bőréből vágott szivalak a szívre kötve megszünteti a szívdobogást. Beregben szőrének égetése távoltartja a gonoszt és hamva a kasba téve megszünteti a méhek himlőjét. Pesten egy XVIII. század eleji feljegyzés szerint és Felsőőrön hájával kenegetik a reumás tagokat. Barkaszon, Karcagon és Göcsejben a gyümölcsoltókor való kijövedele a télnek melege fordulását jelzi” (Szendrey Zs. –Szendrey Á. 1940: 321). Ugyancsak időjós borzot említett Sinkovits Ferenc bácskai gyűjtésében: „Ha kevés ennivalót készít, rövid tél lesz” (1997: 43).

GUB JENŐ sóvidéki etnoozológiai gyűjtése szerint a borz kényesen tiszta állat, „s ezt a ravasz róka kihasználja. Mikor el akarja foglalni a borz szakszerűen elkészített kotorékát, a bejárata elé piszkol, a borz ezt nem tűri, inkább elköltözik, a róka meg beköltözik” (1996: 84). A borzról és a rókáról ezt a motívumot említette már Táncsics Mihály természethistóriája is (Stancsics 1846: 300). APÁCZAI CSERE JÁNOS Magyar Encyclopaediája a borzot nem említette, azonban a borzfuvar ismertette, a borz helyett a hóddal, a kukoricacső helyett fával (1653/1959: 239), s a kotorék elé piszkító rókát borz helyett hörcsöggel tárgyalta (1653/1959: 237).

A borzszőr vagy – szinonimával – borzháj szerepel az említett, FRANKOVITH GERGELY ajánlotta orvosság összetevői között, s az európai népi gyógyászatban fontos szerep volt. A borzháj a 17. századtól kezdve orvosságos könyvekben sűrűn előfordult (HOFFMANN 1989). Az Ormányságban piritóskenyérre kenve orvosságul használták szárazbetegség ellen (OrmSz. 335). BERDE KÁROLY arra hívta fel a figyelmet, hogy bár az erdei-mezei vadak zsírjának tényleges tekintélye volt a népi gyógyászatban, ha azonban a vidéki vevő a gyógyszerésztől kérte, az például *borzszőr* (de még: *kutyaszőr*, *menyétszőr*, *nyúlsháj* stb.) néven közösleges *axungia porci*-val, azaz disznózsírból készült kocsikenőccsel szolgált ki (1940: 162; Nagyenyeden egy kortárs közlés szerint *borzháj* és *borzszőr* 'axungia porci', l. BERDE 1940: 263). Hasonló közlés régebről, egy 19. század végi gyógyszerneveket értelmező munkából: *borzsháj* és *borzsháj* egyaránt 'axungia porci' (korabeli gyógyszerészeti latin kifejezés, l. KARLOVSKÝ 1887: 27). ULICSNI VIKTOR újabb gömöri gyűjtésében a borzszírt a libaszírhoz hasonlítja. „Ha vannak ilyen kelek, vagy puhításra köllött valami, borzszírral meg szoktuk kenni, az úgy felemete (felemelte), kiszítt mindent” (BABA-

AVAR–ULICSNI 2016: 10). Borzszírt, pontosabban a zsírból kiolvasztott töpörtyűt, „borz-pöröt” fogyasztott – saját bevallása szerint – a magyar nyelvészetnek nem kisebb alakja is, mint Lőrincze Lajos, mégpedig fiatalon, szülőfalujában, Szentgálon (Illés 1989: 35).

Ami a borzra vadászó kutyafajták elnevezéseit illeti, a *tacskó* a középkori latin *taxo* ’borz; borzeb’ származéka (TESz. 3: 820), s társnevei a *borzeb*, *borzkutya*, *borzi* és *dakszli* (< német *Dachsel*; *Dachs* ’borz’; TESz. 1: 588; RÁCZ 2018: 200). (A *borzkutya* tehát két jelentésű szó, egyaránt jelölheti az üldözőt és az üldözöttet.)

Hivatkozott irodalom

- ANGHI CSABA 1971. *Állatvilág az egyenlítőről a sarkokig*. Natura, Budapest.
- APÁCZAI CSERE JÁNOS 1653/1959. *Magyar Encyclopaedia*. Szerk. Bán Imre. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
- BABAI DÉNIEL – AVAR ÁKOS – ULICSNI VIKTOR 2016. „Veszélyes a varas béka, rossz fajzat!” avagy mit kutat az etnoozológia? *Kovács tavasz–tél*: 3–29.
- BERDE KÁROLY 1940. *A magyar nép dermatológiája. A bőr és betegségei népünk nyelvében, hiedelmeiben és szokásaiban*. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, Budapest.
- CSABA JÓZSEF 1941. Népies állat- és növénynevek Farkasfáról. *Dunántúli Szemle* 8/3: 172–174.
- ESz. = *Etimológiai szótár*. Főszerk. ZAICZ GÁBOR. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2006.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- FTsz. = IMRE SAMU, *Felsőöri tájszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973.
- GAÁL ISTVÁN 1936. *Amit rosszul tudunk. Természettudományi koholmányok és balítéletek*. Magyar Könyvbarátok, Budapest.
- Gl. = *Régi magyar glosszárium*. Szerk. BERRÁR JOLÁN – KÁROLY SÁNDOR. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- GUB JENŐ 1996. *Erdő-mező állatai a Sóvidéken*. Firtos Művelődési Egylet, Korond.
- GUNDA BÉLA 1977. Borzfuvar. In: *NéprLex*. 1: 344–345.
- HOFFMANN GIZELLA szerk. 1989. *Medicusi és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből*. MTA Irodalomtudományi Intézete, Budapest.
- Illés Lajos 1989. *Szereti ön az állatokat? Beszélgetések művészekkel és tudósokkal*. Gondolat, Budapest.
- K. KARLOVSZKY GEYZA 1887. *A gyógyszerek magyar tudományos, népies és tájelnevezései*. Gyógyszerészeti Közlöny, Budapest.
- KiskSz. = MARKÓ IMRE LEHEL, *Kiskanizsai szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
- KISS GÁBOR – BATÓ MARGIT 2012. *Tájszavak. A magyar nyelvjárások atlaszának szavai, szóalakjai*. Tinta, Budapest.
- KOVÁCS ANTAL 1987. „Járok-kelek gyöngyharmaton...” Növény- és állatnevek a Felső-Szigetköz tájnyelvében. Mosonmagyaróvári Helytörténeti Füzetek 6. K. n., Mosonmagyaróvár.
- LIGETI LAJOS 1986. *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár* 1–2. Hornyánszky, Budapest, 1893–1901.
- NéprLex. = *Magyar Néprajzi Lexikon* 1–5. Főszerk. ORTUTAY GYULA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- OrmSz. = *Ormányági szótár*. KISS GÉZA szótári hagyatékából szerk. KERESZTES KÁLMÁN. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952.
- RÁCZ JÁNOS 2012. *Állatnevek enciklopédiája. A gerincesek elnevezéseinek eredete, az állatok kultúrtörténete, néprajza és mitológiája*. Tinta, Budapest.

- RÁCZ JÁNOS 2018. *Kutyaszótár. 410 kutyafajta nevének eredete és a fajták bemutatása*. Tinta, Budapest.
- RANCZ IRÉN 2007. *Kézdialmási tájszótár*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest.
- SINKOVITS FERENC 1997. *Bácskai magyar időjárás. Csantavér népi meteorológiája*. Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság, Újvidék.
- Stancsics Mihály 1846. *Raff György' természethistóriája gyermekek számára*. Emich Gusztáv, Pest.
- SZENDREY ZSIGMOND – SZENDREY ÁKOS 1940. Részletek a készülő magyar babonaszótárból. *Ethnographia* 51/3: 321–336.
- SZLATKY MÁRIA szerk. 1983. „Minden doktorságot csak ebből kísérték.” *Szemelvények a XVI–XVII. század magyar nyelvű orvosi kézikönyveiből*. Magvető, Budapest.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- ULICSNI VIKTOR – SVANBERG, INGVAR – MOLNÁR ZSOLT 2013. Folk knowledge of non-domestic mammals among ethnic Hungarians in North-Western Romania. *North-Western Journal of Zoology* 9/2: 383–398.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- VAJKAI AURÉL 1948. *Népünk természetismerete*. Néptudományi Intézet – Kelet-Európai Tudományos Intézet, Budapest.

KICSI SÁNDOR ANDRÁS

Egy esztergomi passionale magyar nyelvű töredékei

1. Tanulmányomban egy 15. századról csonkán fennmaradt latin nyelvű kézirat két magyar nyelvű szövegtöredéke keletkezése körüli kérdéseket mutatom be. Az említett kötet az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban őrzött, MS I 178 jelzettel ellátott darab (KOVÁCH 2006: 49).¹ A táblákon több különböző időkből származó bejegyzés, tollpróba látható, valamint néhány terjedelmesebb latin töredék is, de ezekkel ebben a tanulmányban most nem foglalkozom. A magyar töredékek korszerű közlése mellett (a korábbi közlések téves olvasatot is tartalmaznak) a lehetséges lejegyzési időt, a fellelhető szövegpárhuzamokat és az azokkal való viszonyukat vizsgálom, a scriptor azonosításának kérdéseire csak érintőlegesen térek ki. Nehézséget jelent, hogy a megtalált párhuzamokkal nem teljesen egyezik a két töredék, emellett az egyedinek tűnő betűformák és a két részlet némileg eltérő hangjelölése nehezíti a datálást.

A könyvecske hátsó tábláján két – vélhetően a 16. század közepén élt – possessor neve is látható, nagyon hasonló kézírással lejegyezve. Felül: „gregorius chompor”, alatta: „gergiuf fzuçz de comiati” – KOVÁCH szerint Komjáti Szűcs Gergely vagy György (2006: 49). A két birtokos közül az egyik bejegyzéshez csak egy esemény kapcsolódik: „gergiuf fzuçz de comiati dedi fzaþones viiij”.² A két szövegrészletet az első és hátsó kötéstáblára valószínűleg a magát *gregorius chompor*-ként megnevező birtokos jegyezte le. A tulajdo-

¹ A kötet teljes egészében elérhető elektronikusan a könyvtár felületén: http://esztergom.bibliotheca.hu/scan/ms_i_178/index.html (2019. 01. 03.)

² Ezúton köszönöm lektorom hasznos észrevételeit.